

HAREZM VE KIPÇAK SAHASINA AİT YAZMA ESERLERDE GEÇEN DEYİMLERİN KAZAKÇA'DA İNCELENMESİ MESELESİ

Murat SABİR*

ÖZET

Bu makalede XX. asır Türk lehçeleri ve Kazakçadaki deyimlerin araştırılmasına değinilmektedir. Altın Ordu dönemine ait yazılı yadigarlar ortak Türk Dili kapsamında ele alınarak, söz konusu dönemdeki deyimler her bakımdan sistematik olarak etraflıca tahlil edilecektir. Öncelikle deyimler bütünlük, birlik ve söz dizimi bakımından sınıflara ayrılacaktır. Ayrıca, yazmaların dilindeki anlam ve morfolojik, yapı ve tipolojik, semantik bakımdan sınıflandırmanın farklı bir sistemi de önerilmiştir. Kelime gruplarının yapısal özelliğini, birleşik doğasını tanıtmak amacıyla yazmaların dilinden örnekler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Orta Türkçe Yazılı Eserler, Ortaçağ Türk Dili, Tarihi Deyimler, Kazak Dil Bilimi.

PROBLEMS OF STUDY IN KAZAKH LANGUAGE PHRASEOLOGICAL UNITS IN HORESM AND KIPCHAK WRITTEN MONUMENTS LANGUAGE

ABSTRACT

This article deals with investigation of phraseological units in the Turkic and Kazakh languages. The written monuments of Altyn Orda era are investigated in total Middle Turkic sphere and phraseological units of Middle Turkic languages are analyzed. These data of historical phraseological units have not been investigated yet. Phraseological units are classified and analyzed in different levels. Firstly, phraseological units are classified into phraseological fusions, phraseological unities and phraseological collocations. Also special system of classification from lexical-morphological, structural-typological and semantic points of view phraseological units in the language of monuments is given in the article. Concrete facts are offered to find out the structural description and nature of phraseological units.

---

* Prof. Dr., Kazakistan Cumhuriyeti, Maxambet Ötemisulı Adındaki, Batı Kazakistan Devlet Üniversitesi, Kazak Filolojisi Bölümü, sabir_uralsk@mail.ru

Key Words: written monuments of Middle centuries, Middle Turkic language, historical phraseology, Kazakh linguistics.

Kazak dil biliminde deyimlerin incelenmesi Rus dilciliği ile birlikte yan yana, omuz omuza gelişmiştir. Deyimlerin dil bilimi içerisinde müstakil bir bilim sahası haline gelmesi Akademik V. V. Vinogradof ile yakından ilgilidir. Bundan başka V. P. Jukov, A. V. Kunin, L. M. Roizenzon, B. L. Arxangelskiy, A. K. Molotof, V. N. Teliya, N. M. Şanskiy vb. Rus bilim insanları deyimlerle ilgili çalışmaları ilettiler.

Sovyetler Birliği döneminde Türkoloji alanında deyimler ile ilgili çalışmalar 40'lı yılların ortasında yayınlanmaya başlandı. Kazakça deyimleri inceleyenler arasında İ. Kenesbayev'in çalışmalarının yeri çok değerli ve büyüktür. Daha sonra Ç. Seyfullin Uygurcadaki¹, A. Bayramov Azerbaycan dilindeki², Ş. Raxmatullayev Özbek dilindeki³, A. Dolganov Türk dilindeki⁴, K. Babayev Türkmen dilindeki⁵, K. Daybova Kumuk dilindeki⁶, J. Osmanova Kırgız dilindeki⁷, Z. Uraksin Başkurt dilindeki⁸ deyimleri titizlikle araştırdılar.

Kazak dil biliminde deyimler XX. asrın ikinci yarısından başlayarak günümüze kadar her yönüyle araştırılmaktadır. Günümüzde müstakil bil dil bilim alanı olarak kabul gören deyim araştırmaları E. Kaydarov, R. Sızdıkova, R. Sersenbayev, E. Bolganbayev, G. Kaliyev, Ö. Aytbayev, N. Veliyev, S. Setenova, G. Smagulova gibi bilim insanlarının adlarıyla yakından ilgilidir. Kazak dilbiliminin öncülerinden Prof. S. Amanjolov'un "...Kazak dili mecazlar ve deyimler bakımından oldukça zengindir. Bizim düşüncemize göre mecazlar ve deyimler Kazak halkının düşünce sisteminin araştırılması ve dilindeki

¹ Seyfullin S., *Ustoyçivie Slovosocetaniya v Sovremennim Uygurskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –L., 1953. –27 s.

² Bayramov G. A., *Ustoyçivie Slovosocetaniya v Azerbayjanskom Yazıke // İzvestiya A. N Azerb. SSR. Seriya obşçestvennih nauk.* —1953. —N 5. –S. 6-10.

³ Rahmatullaev Ş. U., *Nekotorie Voprosı Uzbekskoy Frazеologii*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Taşkent, 1966. –24 s.

⁴ Dolganov L. N., *Putiy Razvitiya İdiomatiki v Sovremennom Turetskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –M., 1952. –25 s.

⁵ Babaev K., *İdiomi v Turkmenskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Moskva, 1973. –26 s.

⁶ Daibova J. K., *Frazеologiya Kumıkskogo Yazıka*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Moskva, 1973. –25 s.

⁷ Osmanova J., *İdiomi v Kirgizskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Frunze, 1969. –28 s.

⁸ Uraksin Z. G., *Frazеologiya Başkırskogo Yazıka*. –M., 1976. –340 s.

mazmun ve kalıpları tespit etmek için çok güzel örneklerdir...” şeklindeki sözlerinin anlamı çok büyüktür⁹.

Deyimler, dilin görkemini, tasvir ve ifade gücünü gösteren dil birlikleridir. Halkın örf adetleri, gelenekleri, dünya görüşü, düşünce sistemi bu deyimlerden açıkça görülür. Müstakil bilim alanı olarak gelişen Kazak deyimciliği, yeni asırda “*insan-dil-medeniyet*” üçgeninde antropolojik paradigmaya dönüşmektedir. Bununla birlikte Kazak dilindeki deyimlerin kökenini, meydana gelişini, tarihi gelişimini yazma eserlerin dilindeki deyimlerle yan yana araştırmak önemli bir iştir. Ayrıca Kazakçadaki deyimleri bazen çağdaş bazen de tarihi perspektifte karşılaştırmalı olarak incelemek günümüzde zorunlu hale gelmiştir. Bu konuda yukarıda bahsedilen çalışmalardan R. Sızdıkova’nın “*Kadir Ali Jelayiri’nin Camii’t-Tevarih Adlı Eserindeki Deyimler*” ve B. Ebilkasimov’un “*Ebulgazi’nin Şecere-i Türki Adlı Eserindeki Deyimler*” adlı eserlerini özellikle zikretmek gerekir.

Kıpçak dilleri içerisinde yer alan Kazak dilinin tarihi gelişmesi ele alındığında, orta asırlarda, daha açık söylemek gerekirse XIV. asırda yazılan eserlerin dilini kastederiz. Bunlar, saymak gerekirse; Kutb’un “*Hüsrev ve Şirin*”, Seyf-i Sarayı’nın *Gülistan*, Harezmi’nin *Muhabbetname*, Mahmud bin Ali’nin *Nehcü’l-Feradis* adlı eserleridir (Bundan sonra; HŞ. , G. , Mn. , NF.). Bu eserlerde kullanılan dil XI. asırdan başlayarak XIV. asıra kadarki Türk dillerinin hepsine ortak dil, yani her türlü uruk, boy ve kavimlerin anlayabileceği bir dil olduğu açıktır. Bir zamanlar A. Zayoçkovski “...*XIII-XIV. asırlarda ortak Türk edebi dili kalıplaştı...*” demişti¹⁰. Bu nedenle XIV. asır yazmalarının dilini *Orta Türk Dili / Ortak Türkçe* terimi altında değerlendirirsek yanlış olmaz, hatta kazançlı çıkarız.

Orta Türkçe metinlerdeki deyimleri araştırmada biz bugünkü Kazak dil bilimi tarafından kabul edilen kurallara bağlı kalmaktayız. İ. Kenesbayev, deyimleri anlayabilmenin (araştırmanın) temel üç kriterini:

1- Kullanım şekli,

2- Anlam birliği,

3- Söz kalıbının yapısını göz önünde bulundurup “...*Bu üç kriteri birbirinden ayırmayıp yapısı ile birlikte deyimlerin hususi belgelerini*”

⁹ Amanjolov S. A., *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Jāne Diyalektologiyasınıñ Māseleleri*. –Almatı: Ğılım, 1997. –452 b.

¹⁰ Zayoçkovskiy A. K., *İzuçeniyu Srednevekovih Pamyatnikov Tyurkskoy Pismennosti (XI-XVI vv) // Voprosı yazıkoznaniya*. —1967. —N 6. —S. 10-14.

tanyabiliriz...”¹¹ der. Yani deyimlerde, deyim yapısındaki her bir sözün bir araya gelerek ayrı bir anlam bildirdiği, anlam birliği olduğu için deyimleri oluşturan kelimelerin veya yerlerinin değiştirilemeyeceği – söz dizimi, deyimlerin ilgili konuda kullanılması–, deyimlerin kalıplaşmış söz dizileri olduğu bildirilir.

Fakat Sovyet dil biliminde deyimlerin özelliklerinin belirlenmesinde değişik fikirler vardır. Alimlerin bir kısmı en önemli özellik olarak kalıplaşmayı gösterirken¹², bazıları da ifadenin edebîliği bağlam birliği¹³, birleşik kelimelerin tam ya da mecazi olarak kullanılması¹³, kelimelerin birleşme şekilleri¹⁴, tam ya da yarım anlam birlikteliği bakımından kalıplaşma¹⁵, leksik anlamda bir kategoriye girip girmemesi¹⁶, anlam kalıplaşması ve onun leksik gramatik tesirler etkisiyle ifadesi¹⁷, insan psikolojisi üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkisi¹⁸ gibi bir çok özellikleri, deyimleri diğer dil unsurlarından ayırıp farklılaştırarak gösteren belgeler olarak kabul ederler. Bu ifade edilen özelliklerin hepsinin birden bir milletin dilinde bulunması mümkündür. Bahsedilen özellikler deyimlerin anlam bakımından geniş ya da dar olarak anlaşılmasıyla bağlıdır.

Orta Türkçe yazma eserler belli bir konuda yazıldıkları için onların dilindeki deyimlerin içinden yukarıda bahsi geçen özelliklerin hepsinin birden bulunması mümkün olmayabilir. Yine de mevcut belgelere dayanarak Orta Türkçedeki deyimler açıklanıp tasnif edilebilir. İşte bu noktada “*Tarihi deyim*

¹¹ Keñesbaev İ., *Qazaq Tiliniñ Frazеologiyalıq Sözdigi*. –Almatı: Ğılım, 1977. –711 b. Şanskiy N. M. Frazеologiya, *Sovremennogo Russkogo Yazıka*. (UWç. pos. dlya filolog. fak.), –M. : Nauka, 1969. –231 s. ; Kunin A. V., *Osnovnie Napravleniya Angliiskoy Frazеologii Kak Lingvistiçeskoj Dystsipliny i Sozdanie Anglo-Russkogo Frazеologičeskogo Slovarya*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –M. , 1964. –25 s.

¹² Şanskiy N. M. Frazеologiya, *Sovremennogo Russkogo Yazıka*. (UWç. pos. dlya filolog. fak.), –M. : Nauka, 1969. –231 s. ; Kunin A. V., *Osnovnie Napravleniya Angliiskoy Frazеologii Kak Lingvistiçeskoj Dystsipliny i Sozdanie Anglo-Russkogo Frazеologičeskogo Slovarya*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –M. , 1964. –25 s.

¹³ Kopilenko M. M., *Popova Z. D. Oçerki po Obşçey Frazеologii*: Problemi, metodı, opıt. –Voronej, 1979. –143 s.

¹⁴ Larin B. A., *Oçerki po Frazеologii* (o sistematizatsii i metodah issledovaniya frazeologiyçeskih materialov) // Uç. zapiysiy LGU. Seriya filol. –L. , —1956. —Vıp. 24. —S. 61-75.

¹⁵ Jukov V. P., *Russkaya Frazеologiya*. –M. : Nauka, 1986. –309 s.

¹⁶ Molotkov A. İY., *Osnovi Frazеologii Russkogo Yazıka*. –L. : Nauka, 1977. –160 s.

¹⁷ Lekant P. A., *K Probleme Razgraniçenia Frazеologizma i Nefrazеologizma // Problemi Ustoyçivosti i Variantnostiy Frazеologičeskih Edinits*. –Tula, 1968. –S. 90-93.

¹⁸ Lekant P. A., *K Probleme Razgraniçenia Frazеologizma i Nefrazеologizma // Problemi ustoyçivosti i variantnostiy frazeologičeskih edinits*. –Tula, 1968. –S. 90-93.

biliminin araştırma konusu ve başka bilim dallarıyla alakası nedir?” şeklinde bir soru sormak gereği ortaya çıkar.

Tarihi deyim araştırmalarının en önemli işareti Eski Türkçe ve Orta Türkçe dil yadigarlarındaki deyimler olsa gerektir. Bu bilgilerin diyakronik (art zamanlı) olarak Kazak ağız/sözlü edebiyatı, Kazak edebi (yazı) dili, akraba Türk lehçelerindeki materyallerle karşılaştırılmalı araştırılması gerekmektedir. Bu araştırmalar, karşılaştırılmalı-tarihi ve semantik-diyakronik metotlar kullanılarak yapılmalıdır.

Tarihi deyim, etimoloji, semasiyoloji (işaretlerin belirttiği anlam ile arasındaki ilişkiyi araştırma ilmi), onomastik, diyalektoloji/ağız çalışmaları, etno-linguistik alanlarıyla çok yakın ve sıkı ilişkilidir. Dil biliminin bu alanlarının ürünlerinden faydalanılıp yazma eserlerin dilindeki deyimleri araştırarak etnosun (milletin) çıkış tarihini, etnos dilinin oluşmasını, dilin gelişmesinin her yönüyle ortaya koyup önemli sonuçlara ulaşılması mümkündür.

Bizim araştırma konumuz olan “*yazma eserlerin dilinde deyimlerin hangi türleri var*” şeklindeki anlamlı soruya cevap verebilmek için bu konuda daha önceden çalışmış bilim insanlarının fikirlerini esas almalıyız. Kazak dil biliminde deyimleri sınıflandırmada Akademik V. V. Vinogradof’un tasnifine dayanarak deyimlerin; deyimlerde mecazlılık, deyim kalıplaşması, deyimlerin söz dizimi diye üç gruba ayrılması yerleşmiş bir alışkanlıktır. Yapısındaki sözler gerçek anlamları dışında başka bir anlam veriyorsa bu frazeologiyalık tutastık/deyimlerde mecazlılıktır. Mecaz anlamlı deyim ile benzeşse de başındaki tamlayan kelimenin mecazi anlamda kullanılmasıyla ortaya çıkan, yapısındaki sözlerin birbirleriyle ilişkileri açıkça görülen birleşik şekli deyim kalıplaşması olarak adlandırıyoruz. Deyimlerin yapısında bağımsız anlamdaki iki kelimenin birleştirilerek kullanılması konusudur.

Deyimler: Semantik öbekler, yani her bir söz anlamının birbiriyle iç içe girerek ikinci, yeni bir anlam doğuran yapılardır. Orta Türkçedeki bu tür deyimleri V. V. Vinogradof’un tasnifine dayanarak incelemek doğru olacaktır. Orta Türkçe devresine ait yazma eserlerde az da olsa kuruluşundaki sözlerin manasıyla hiç ilgisi olmayan tamamen değişik anlam veren deyimler de vardır:

Eşek mağzı yemşi (Әшек мағзы йемши): Eşek beyni yiyen, ahmak, akılsız.

Āşāk mağzı yemşi bir qatı közlük, bağayat hira yüzüz açi sözlük / “Eşek beyni yemiş, yaman gözlü, çok asık suratlı, acı, avu sözlü.” (HŞ,108a7).

On törtinçi tünniñ tolğan ayı (*Он төртинчи түннүң толун айы*): On dördüncü gecenin dolun ayı/ Ayın on dördü gibi güzel. *Yelib on tört kün yar tiläyi, ol on törtinçi tünniñ tolun ayı* “Ayın on dördü gibi güzel olanı izleyip on dört gün ve gece at koşturdu”. (HŞ,22b3).

Yüzün yergä qoyub (*Йүзүн йергә қойуб*): Başını yüzü yere gelecek şekilde aşağı eğdi, utandı. *Bir aqıl vazir şafaat yüzün yergä qoyub ayttı* “Bir akil vezir başını öne eğip söyledi.” (G,42b5). “Utanmak anlamını *yüz suwın tök-deyimi* de verir.

Bağrım kabab boldı (*Бағрым кабаб болды*): Yüreği kebab olmak, azaba düşmek. *Üç kün boldı kim andičä içindä taqi qazğu içindä bağrım kabab boldı* “Yüreğim endişe ve kaygı içinde yanalı üç gün oldu” (NF,108a17).

Jandan el yu- (*Жандан ел үй-*) Hayata veda etmek, ölmek. *Mäsäldä kälüb turur här jandın el yuwğay ne kim köñüldä bolsa tilinä kätürgäy.* “Ata sözünde denildiği gibi ölmek üzere olan herkes gönlündekileri dile getirir.”. (G,8a11).

Namus yaqasın yırttı (*Намус йақасын йыртты*): Utandırdı, namussuzluk yaptı. *Bir kün bu oğlan atası hizmatına kelib şikayat eli bilän namus yaqasın yırttı* “Bir gün bu çocuk babasının huzuruna gelip şikayet eli ile namus yakasını yırttı” (G, 139610).

Yukarıda verilen deyimlerin yapısında (kuruluşunda) yer alan sözlerin asıl anlamları unutulup mecaz anlamlarından faydalanılarak deyim yapısı oluşmuştur. Bu yüzden bunları deyimler diye adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Mecazi deyimlerdeki gibi sözlerin yeri aynı, mecazi anlamından faydalanılan serbest deyim kalıplaşan yapısındaki sözlerin anlamları birbiriyle ilişkili olup esas anlamları hiç akla gelmeyen deyim birilikleri yazmalarda bolca yer almaktadır. Bunlar:

Ant içti (*Ант ичти*): Söz verdi, yemin etti, ant içti. *Bu söz üzrә tәlim ant iştı* “bu söz üzerine ant içti” (HŞ,9v18). Ant içti deyimini Orta Türkçe yadigarlarının dördünde de karşımıza çıkıp, dini manada ant içmeyi ifade eder.

Bağrı küydi (Бағры күйді): Bağrı yandı, canı yandı.. *Küyüb baғrı ödükdä iñrayü zar* “canı yanıp inleyip ağladı” (HŞ,62v17). Aşığın canının yandığını anlatmak için kullanılır.

Balta saldı (Балта салды): Acımadı, balta vurdu. *Saqındım erdi kim baltaqnı saldıñ* “Özlemiştim, hiç acımadın kıydın” (Mn, 1v29). Burada ilk olarak hareketi bildirir. Daha sonra mecazi anlamı anlaşılır.

Bel bağladı (Бел бағлады): Bel bağladı, anlaştı. *Tügätti söz belin bağladı qobtı* “Sözünü bitirdi, hazırlandı, ayağa kalktı” (G,14a3).

Boyun sundu (Бойун сунду): Boyun eğdi, baş eğdi. *Boyun sundum jarağa qul men, äy jan* “Ey can, ben kulluk ve azaba razıyım” (Mn, 308b7).

Vaqtı yetti (Вақты иетті): – Öldü, vakti yetti.. *Bu söz ayğınça nägah vaqtı yetti* “Bu sözü söyler söylemez öldü (öldü)” (HŞ,19r14).

Yerge saldı (Йергә салды): – Yere attı, hakir gördü. *Alıb hoş yızğım andın yerga salsañ* “Hoş kokumu alıp ondan sonra bıraksan” (HŞ, 82b32).

Günü toğdı (Күни тоғды): Günü doğdu, istediğine kavuştu, rahata erdi. *Ahır toğğay küñüm teb umandurmän* “Ahir günüm doğar diye ümitleniyorum” (NF,26v1).

Ot saldı (От салды): Ateş saldı, korkuttu, titretti. *Bu ışq ansız köñülgä ot saldı* “Bu aşk ansızın gönüle od saldı” (HŞ, 40r34).

Yaqa tuttu (Йақа тұтты): Şaşırdı, yakasını tuttu. *Yana yaqasın tuttu muhkäm* “Yine sağlamca yakasını tuttu (Şaşırdı)” (NF 48b7).

Bu örneklerdeki *balta saldı, ot saldı, bel bağladı, boyun sundu, yerge saldı, yaqa tuttu* v. b. serbest (birleşik fiil) deyimlerin önceden gerçekleşen hareket ve oluşların, ikinci bir hareket veya oluş ile karşılaştırılıp, değişik anlamda kullanma yoluyla deyimlere dönüştüğünü görürüz. Yani bunların hepsinin ifade ettikleri anlam sadece yapı bakımından değil anlamca da özel bir manadır.

Deyim dizisi diye adlandırdığımız, yapısında birleşik fiil bulunan deyimlerin benzerlerine yapıdaki deyimlere Orta Türkçede de çokça rastlanır:

Ay yüzüm (Ай үзүм): Güzel. *Kel äy ay yüzüm dilbär tut birar qoş* “gel ey ay yüzüm bir kadeh sun” (Mn,302a7).

Jan parası (Жан парасы): Evlat. *Kişi jan parasınğa kasd etär mu* “insan evladına kasteder mi” (HŞ,109 p13).

Sarı altun (Сары алтун): Gün ışığı. *Yayılsa yar yüzingä sarı altun* “yayılsa yer yüzüne gün ışığı” (G,94 p40).

Bunlardan başka: *yüzi gül* (güzel), *yüzi kün* (güzel), *köñüli tar* (cimri), *yaman at* (kötü nam), *tolun ay* (güzel), *bağrı taş* (acımasız), *köñül quşı*, *sınıq köñül*, Yusuf *uyqısı* v. b. birçok deyim gösterilebilir. Bunların yapısındaki sözlerin asıl anlamları değil, mecazi anlamları ön plandadır. Yani, asıl anlam birleşik fiillerin metafor (değişim) süreci neticesinde meydana gelir. Bu nedenle “deyimlerin kaynağının mecazi söylem” olduğu da ortaya çıkar¹⁹. Yazmaların dilindeki deyimleri deyimlerin deyim anlamı ve yapısındaki kelimelerin deyim anlamına katkıları bakımından üçe bölüp inceledik. Bununla birlikte deyimlerin araştırılmasında onların anlam, yapı, stilistik v.b. bakımından sınıflandırılmalarının büyük önemi vardır. Deyimlerin her bakımdan incelenmesi günümüzün gereklerindedir. E. T. Qaydarov’a göre “...Deyimler çok önemli dilbilimsel yapılarıdır. Onların önemi sentaktik modelleri ile yapılarının çeşitliliği ile anlaşılabilir. Bununla beraber çok çeşitliliği, ifade ettiği duyguları verebilme özelliklerini, sadece sayılarını değil vasıflarını da gösterip izah etmek gerekir²⁰...” Bu kuraldan hareketle orta asır yazma eserlerinde yer alan deyimlerin tipolojik özelliklerini, sayılarının yanında vasıflarını da göstermek gerekmektedir. Araştırma konumuza kaynak olan eserler kendi devirlerinin önemli edebi eserleri olduklarından, onların dillerinde edebi ifadeyi güçlendirmek için kullanılan deyimler manaları, yapıları ve konuları bakımından türlü türdür. Bu dil yadigarları Altın Orda devletinde yaşayan Kıpçak, Oğuz, Karluk vb. Türk halklarının tarihini, sosyo-ekonomik gelişmesini, milli ananelerini, ruhani medeniyetini, örf adetlerini, sosyal düzenlerini, dini görüşlerini, yaşadıkları coğrafyayı tanımaya sağlayacak ip uçları içerir. Bu yüzden dilbilimde yerleşen uygulamalara bağlı olarak Orta Türkçedeki deyimleri leksiko-morfolojik, yapı ve tipolojik, semantik, konu, stilistik bakımdan sınıflandırmanın önemi büyüktür.

Yazmalardaki deyimler leksik-morfolojik bakımdan sıralandığında isimlerden oluşan, fiillerden oluşan, bir de değişik kelimelerin birleşmesinden oluşan deyimler diye ayırmak mümkündür.

1- İsimlerden oluşan deyimler her türlü manada en az iki veya üç ismin yan yana gelmesi ile oluşur.

¹⁹ Hasanov B., *Qazaq Tilinde Sözderdiñ Metoforalı Qoldanuı*. –Almatı: Mektep, 1966. – 206 b.

²⁰ Qaydarov A., Jaysakova R. E., *Printsıptı Klassıfıykatsıyiy Frazelogızmov // İzv. AN KazSSR. Serıya filologıçeskaya. —1979. —N 3. —3-8 bb.*

a- İki cins isimden oluşan deyimler. Örnekler: *йүз сувы/үз суwi* – ayır, ar; *йүзи гүл/үзи гүл* – güzel; *йүзи күн/үзи күн* – güzel; *бағры тау/бағры таş* – acımasız, taş bağırlı, sert; *көңүл көзгүсі/көңүл көзгүсү* – gönül aynası; *қулан көңүл/қулан көңүл* – özgür ruh.

b- Bir sıfat ile cins isimden oluşan deyimler. Örnekler: *ачығ сусын/ачығ сусын* – acı suyunu, arak, içki; *йаман ат/уатан ат* – kötü ad; *йаман көзлүг/уатан көзлүг* – yaman gözlü, kıskanç; *сары алтын/сары алтын* – gün ışığı; *сүчүг тилліг/сүчүг тилліг* – tatlı dilli, ozan; *йумшақ қылықлық/уымшақ қылық* – yumşak huylu, alçak gönüllü; *сынұқ көңүл/сынұқ көңүл* – gönlü kırık, üzölmüş vb.

c- Bir sayı ismi ile cins isimden oluşan deyimler. Örnekler: *ікі сөзлүг/ікі сөзлүг* – iki sözlü, iki yüzlü, yalancı; *бир йолы/бир yol* – bir kez; *бир заман/бир zaman* – o zaman, o sırada; *бир йарым/бир yarım* – bir buçuk; *бир ичим/бир іçim* – bir yudum; *йети иқлим/yeti іqlim* – yedi iklim, dünya; *он сәкіз миң алам/он sekiz miñ alam* – on sekiz bin alem, kainat; *йети қат йер/yeti qat yer* – yedi kat yer, cehennem.

2- Birleşik fiillerden oluşan deyimler. Daha çok bir isim ve bir fiilden oluşur. Bu tür deyimler bugünkü Kazak dilinde de bolca bulunmaktadır. Orta Türkçe yazma eserlerinde de çokça rastlanılır.

Örnekler: *айы тұтылды/айы tutıldı* – ayı tutuldu, kötü haberi geldi, öldü; *бағры күйді/бағры күүдi* – bağı yandı, canı acıdı, üzöldü; *балта салды/balta saldı* – balta ile vurdu, acımadı; *бойнын үзді/boynın üzdi* – öldürdü; *елині тутты/elini tuttı* – elini tuttu, anlaştı; *елин йувды/elin yuwdı* – bıraktı, kaçtı; *есігін йастанды/esigin yastandı* – yalvarıp yakardı; *йергә салды/yerge saldı* – hakir gördü; *көңүлні кесті/көңүлні kesti* – ümidini kesti; *от салды/ot saldı* – ateş saldı, kötölük yartı, aralarını açtı; *йақа тутты/yaqa tuttı* – yakasına yarıştı, şaşırdı; *елин йүзінгә урды/elin yüzünge urdı* – Eliyle yüzünü kapattı, utandı; *көзінен қан ақты/көзінен qan aqtı* – büyük üzüntüye düşar oldu; *сөз қабғын ачты/söz qabğın açtı* – söze başladı, güzel konuştu; *ічингә от тұшти/іçinge ot tüşti* – aşık oldu vb.

3- Birden fazla kelime çeşidiyle yapılan deyimlerin sayısı o kadar çok değildir.

Örnekler: *хүсн майданының чәбүк сувары/хүсн майданыннñ çäbüк-suvarı* – güzellik meydanının hızlı süvarisi, güzel, yakışıklı; *көңлі тар болу/көңлү tar boluw* – öfkelenmek, kızmak; *йашы узын болады/yaşı uzın boladı* – çok yaşasın; *уйқуға уйуб қалды/ууқуғға uyub qaldı* – uykuya daldı v.b.

Yazmaların dilindeki deyimleri, yapıları ve tipleri (tipolojik) bakımından sınıflandırmak bazı kurallara bağlı olduğundan bilimsel ve pratik önemi büyüktür. Deyimlerin yapısal özelliklerini, ifade ettiği anlam bakımından karakterini anlamaya yardım eder. Tarihin koynundan seçip, kalıplaşan anlamlı düşünmenin yemişi karmaşık deyimleri; kendi yapısına kaç leksik elementi sindirdi, günümüz Kazak dilindeki deyimlerin hangileriyle eşleşmektedir şeklindeki anlamlı ve önemli sorulara cevap verebilmek için şu şekilde incelemek gerekir:

a- İki unsurlu deyimler oldukça çoktur. Örnek olarak: *ah қылды/ah qıldı*–kaygılandı; *бағрым бишүрді/baғрым bişürdi* – bağı yandı; *баи тутты/baş tuttı* – sarhoş oldu; *вақты üemт/vaqtı yettii* – öldü; *йар болды/yar boldı* – kolladı, arkadaş oldu; *ағу тилли/aғu tilli* – acı dilli; *жан парасы/jan parası* – çocuk, evlat; *биліг қамчысы/bilig qamçısı* – bilim kamçısı, alim; *көңүл құсы/köñül qısı* – gönül kuşu, yürek; *қадғу йақасы/qadғu yaqası* – kaygı yakası, korkunç; *вафа майданы/vafa maydanı* – vefa meydanı, ömür vb.

b- Üç unsurlu deyimler: içinde ot yanar (*ічингә от йанар*): aşık olmak;

yüzüm suvın tökti (*үйзүм сувын төкті*): utanmak; namus yaqasın yırttı (*намус йақасын йыртты*): namussuzluk yapmak; yoluna baş oynab (*йолуға баи ойнаб*): tevekkellik gösterme vb.

c- Dört unsurlu deyimler:

Janın Хаққа тәслим қıldı (*жанын хаққа таслим қылды*): Öldü.

Xusn maydanınıñ çabuk-suvarı (*хусн майданының чабук сувары*): Güzellik meydanının hızlı süvarisi, güzel, yakışıklı.

d- Beş unsurlu deyimler:

Jannı Хақ тағалақа таслим қıldı (*жанны Хақ тағалақа таслим қылды*): Canını Hak Teala'ya teslim etti, öldü.

Bu incelemeden anlaşılan deyimlerin çoğu iki veya üç unsurludur. Buna göre deyimlerin oluşmasını, kalıplaşmasını, anlamca gelişmesini bu iki veya üç unsurlu deyimlerden izlemek doğru olacaktır. Dört ya da beş unsurlu deyimlere yazmaların dilinde çok az, günümüz kazak dilinde de seyrek rastlanılması bunların henüz kalıplaşma sürecini tamamlamadıklarını, bu sürecin devam ettiğini gösterir.

Deyimler yapısındaki unsurların sayılarına bağlı olarak değil, onlar bir arada farklı yeni bir anlam verip kendi başına bir mana kazanıp semantik hacmi ile tek başına bir anlam kazanmasıyla ayrılır. Rusçadaki deyimleri tarihi bakımdan araştıran B. A. Larin müstakil söz gruplarının deyim anlamına (idyom-mecaz) dönüşümündeki esas sebep, bu semantik gelişme diye adlandırılan değişimdeki anlam, genişlemesi ve gelişmesi neticesinde ortaya çıkan edebîliktir diye görüş bildirdi¹⁴. Bu yüzden Orta Türkçedeki deyimleri semantik bakımdan sınıflandırmak çok önemlidir diye kabul ediyoruz.

Manasına bakarak incelersek, yazmalarda rastlanılan deyimleri sinonim, antonim ve çok anlamlı diye gruplandırarak araştırabiliriz.

a- Sinonim deyimler mana bakımından birbirine yaklaşırlar. Ancak, kendilerine mahsus stil ve mana farklılıkları vardır.

Kazak dilindeki sinonim deyimlerle ilk kez çalışan İ. Kenesbayev “sinonim deyimlerde hiçbir unsur tekrarlanmaz. Sinonim deyimlerin mana yakınlığı olmakla beraber şekil benzerliği olmaz” demektedir¹¹. Bu fikri yazmalardaki sinonim deyimler de desteklemektedir.

Örnek olarak:

ay tutıldı//vaqtı yetti//jan berdi//janı uçtı (*айы тұтылды//вақты ұетті//жан берді//жаны учты*): Öldü

bağrı küydi//bağrı bişti//içi küydi (*бағры күйди//бағры бишти//іші күйди*): Aşıklıktan bağrı yanmak, içi yanmak.

ay yüzüm//yüzi gül//yüzi kün//tolun ay (*ай үзүм//үззі гүл//үззі күн//толун ай*): Güzel, dilber.

yolğa kirdi//yolğa mündi//yol tarttı//yol tuttu (*йолға кірді//йолға мүнді//йол тартты//йол тутты*): Yola çıktı, sefere çıktı.

Anlamdaş deyimlerin milli kültürel özelliklerini araştıran G. N. Smagulova “...*Sinonim deyimler birbirlerinden stil bakımından kullanılışları ve uyandırdıkları duygular bakımından ayrılırlar. Bunları stillik sinonimler diye adlandırabiliriz. Stillik farklılık ile duygular bakımından denk olmalarının yanında bunların birbirlerinin anlamlarını tamamlamaları konusuna daha çok eğilmek doğru olur...*” der²¹. Gerçekten

²¹ Smagulova G. N., *Mağmalas Frazelogizmderdñ Ultıq-mädeniy Aspektleri*. –Almatı: Ğılım, 1998. –194 b.

de yazma eserlerdeki sinonim deyimler birbirlerinin stil ve uyandırdıkları duyguları tamamlarlar.

Derinlemesine düşünüldüğünde görülür ki insanoğlu zıt anlamlı kelimeleri bir arada kullanarak bir çok şeyi ifade eder. Yani zıt anlamlı (antonim) deyimler derin düşüncenin ürünüdür. Yazmaların dilinde sinonim deyimlere ne kadar çok rastlanırsa antonim deyimlere de o kadar çok rastlanır. Örnek olarak: **sabırı yıradı** (*сабыры йырады*) sabırı taşı, kalmadı anlamını verirken; **sabır kıldı** (*сабыр қылды*) ona tamamen karşı olarak sabır kıldı, dayandı, tahammül etti anlamını vermektedir. **Sulug tillig** (*Сүчүз тиллиг*) tatlı dilli, güzel sözlü anlamını veriyorken **açığ sözli** (*ачыг сөзли*), **ağu tilli** (*агу тилли*) acı sözlü, keskin sözlü manasını bildirir. **Ay yüzüm** (*Ай үзүм*), **yüzi gül** (*үзи гүл*) deyimleri de güzelliği, hoşluğu bildirirken **bulut yüzlüg** (*булут үзлүг*) deyimini kara yüzlü, karamsar anlamlarını bildirir

Deyimler alanında henüz halledilmeyen, prensipleri ve kuralları belirlenmeyen mesele antonimlerdir. Tek başına bir söz olağan durumda apaçık görünüp fark edilirken bir deyim için fark edilmesi o kadar kolay olmayabilir. Yine de deyimlerin tabiatında dış yapı bakımından da iç yapı (anlam) bakımından da zıt anlamın (polyarizatsiya) var olduğu açıktır¹¹.

Çok anlamlı (polisemiya) yapılarıdaki anlam da tek bir kelimeye denk anlamı karşılar. Her dilde çok anlamlı deyimler seyrek de olsa karşımıza çıkar. Yazmaların dilindeki deyimler aslında tek bir anlamda kullanılmıştır. Ancak bir iki deyim iki veya üç manada kullanılmıştır.

Ayı tutıldı (*Айы тұтылды*): 1- İşi olmadı, 2- Talihi yaver gitmedi; 3- öldü;

At qoymaq (*ат қоймақ*): 1- Yola çıkmak; 2- Saldırmak;

Elini tutuw (*еліні тугу*): 1- Anlaşmak; 2- Kabul etmek, benimsemek;

Közün yutdı (*көзін үмды*): 1- Görmek istememek, nefret etmek; 2- Ölmek;

Orta çağ yazma eserlerinin dilindeki deyimleri anlamları bakımından gruplara ayırıp incelemek onların dildeki kullanılışları, ifadelerini, dilin gelişmesi ve büyümesi sürecini, Türk kavimlerinin müstakil bir millet olma yolundaki ruhani, medeni farklılıklarını, sosyo-ekonomik hayatları, yaşam şekillerini anlayabilmek için imkan sağlar.

Deyimlerin içindeki bazı sözler semantik bakımdan ayrı olarak dikkat çekmekte, temel taşı görevi görmektedir. Bunun gibi temel, maya söz olarak daha çok insan bedeninin organ isimleri görev yapar. Yazmalardaki deyimleri konulara bölüp incelediğimizde göze batan eskiden beri gelen bu organ adlarıdır.

a- Yadigarlarda deyim yapımında insan vücudunun bazı organ adlarından da faydalandığı görülmektedir. Bunlar: *yüz, bağır, til, bel, boyun, el, köz(göz), yüräk, ağız, iç, qulaq, erin* (dudak), *töbe* vb. Örnek olarak; , *ağu tilli* – ağı (zehir) dilli, *ay yüzim* – güzelim, *yüzi gül* – güzel, *pistä ağız* – fıstık ağız , *bağrı taş* – taş bağır, *aqıl qulaqı* – akıllı, *şäkär erin* – şeker dudak, *aç közli* – aç gözlü, cimri; *elini tut-* – elini tutmak, anlamak vb.

b- Hayvan adlarıyla yapılan deyimlere az da olsa rastlanılır:

sahib qıyran – sahip kıran, yürekli; *däwlet atı* – devlet kapısında iş sahibi olmak, zenginlik; *qulan köñül* – özgürlük, erkinlik; *muradıñ sonquru* – ukte, arzu.

c- Tabiat unsurlarıyla; yani bitki, su, meyve vb. adlarıyla yapılan deyimler de vardır. Örnekler: *Ay yüzim, yüz suvı, sarı altun, bağrı taş, qazğu teñizi, muradıñ güli, sabır otı, qış çeçäki*(ateş)vb.

ç- Yazmalarda bazı deyimler sayı isimleriyle yapılmıştır. Bu tür söz gruplarına ilk olarak dikkat çeken İ. Kenesbayev “...kalıplaşmış söz gruplarının bazıları...sayı isimlerinin etrafında toplanır. Bu sözlerin belirli bir sırada, söz kalıplarına esas olmalarının sebebi halkın eski çağlardaki duyuş ve düşünüşü ile gelenek-görenekleriyle yakından bağlıdır...” der¹¹. Örnekler: *bir yolu, bir zaman, bir yarım, bir içim, iki sözlük, yeti iqlim, on säkiz miñ alam, yeti qat yer* (*бир уолы, бир заман, бир ұарым, бир ичим, iki сөзлук, үети иқлим, он сәкиз мың алам, үети қат үер*). Yazmalardaki sayı adları çok eskiden oluşup halkın geleneği, göreneği, inançları ile kaynaşıp kozmonik anlam da kazanmıştır.

d- Yazmalardaki deyimlerin bir grubunun meydana gelmesinde de insanların ruh hali, duyguları, sezgileri, düşünceleri etkin olmuştur. Bunlar; *iyergä saldı, yüzüm suwını tökti, yüräkindä ot yandı, bağrı küydi, köñüli tar, umınçın üzdi, hayran qaldı, ah qıldı, köz tegmäsin, köñül bağladı, taş canlığ, zülüm qatçısı* (*иергә салды, үзүм сувыны төкті, үрәкдә от үанды, бағры күйді, көңүлі тар, умынчын үзді, хайран қалды, ah қылды, көз тегмәсүн, көнүл бағлады, таш жанлығ, зүлүм қамчысы*) vb.

Bundan başka örf adet, gelenek görenek, dini inançlara bağlı *ant içti, yeti iqlim, kāmār bağladı, qabul qıldı, qurban qıldı, bar qıldı* (ант içти, үети иқлим, кәмәр бағлады, қабул қылды, құрбан қылды, бар қылды) benzeri başka konulara da dahil edilebilecek deyimlere rastlamak mümkündür.

Günümüz Türk dillerindeki deyimleri sınıflandırma konusunda birden çok örnek görülmektedir. Bunlar aslında aynı kökten gelen bir milletin dili için oluşturulmuştur. Bunun yanında orta asır yazmalarının dili her ne kadar zengin ise de işlenen konuya bağlı olarak yazıldığı devirdeki Türk kavimlerinin bütün söz varlığını kapsamadığı da aşıkardır. Yine de yukarıda verilen araştırma örnekleri bile Orta Türkçenin ne kadar zengin olduğunu, vasıflandırmalarını deyimler yoluyla göstermektedir.

Deyimler halkın yaşam tecrübesinin zeka ile yoğrulmuş ürünleri, her zaman kullanılmaya hazır bekleyen güzel ve tesirli söz örnekleri olduklarından, düşünceyi resmedip iletmelerinin amacı onları kullanım sahasında öne çıkarır. Böylesine akılcı ve güzel resmedişler, bizim araştırma alanımıza giren eserlerin manzum olması bakımından bolca karşımıza çıkar. Deyimler Orta Türkçenin dil zenginliğinin görünen örnekleridir.

KAYNAKLAR

AMANJOLOV S. A., *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Jäne Diyalektologiyasınıñ Mäseleleri*. –Almatı: Ğılım, 1997. –452 b.

BABAEV, K., *İdiomi v Turkmenskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Moskva, 1973. –26 s.

BAYRAMOV, G. A., *Ustoyçivie Slovosocetaniya v Azerbayjanskom Yazıke // İzvestiya A. N Azerb. SSR. Seriya obşcestvennih nauk. —1953. —N 5. —S. 6-10.*

ÇERNOV, M. F., *K Opredeleniyu Frazelogizma*: Na materiyale çuvaşskogo yazıka // Sovetskaya tyurkologiya. —1983, —N 4, –S. 62-73.

DAİBOVA, J. K., *Frazeologiya Kumukskogo Yazıka*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Moskva, 1973. –25 s.

DOLGANOV, L. N., *Putiy Razvitiya İdiomatiki v Sovremennom Turetskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –M. , 1952. –25 s.

HASANOV, B., *Qazaq Tilinde Sözderdiñ Metoforalı Qoldanuıwı*. –Almatı: Mektep, 1966. –206 b.

- JUKOV, V. P., *Russkaya Frazeologiya*. –M. : Nauka, 1986. –309 s.
- KEÑESBAEV, İ., *Qazaq Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi*. –Almatı: Ğılım, 1977. –711 b.
- KUNİN, A. V., *Osnovnie Napravleniya Angliiskoy Frazeologii kak Lingvistiçeskoy Dystsyplyni i Sozdanie Anglo-Russkogo Frazeologičeskogo Slovarya*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –M. , 1964. –25 s.
- KOPILENKO, M. M., Popova Z. D., *Oçerki po Obşçey Frazeologii: Problemi, metodi, opit*. –Voronej, 1979. –143 s.
- LEKANT, P. A., *K Probleme Razgraniçenia Frazeologizma i Nefrazeologizma // Problemi ustoyçivosti i variantnostiy frazeologičeskikh edinits*. –Tula, 1968. –S. 90-93.
- LARİN B. A., *Oçerki po Frazeologii (o sistematizatsii i metodah issledovaniya frazeologiyçeskikh materialov) // Uç. zapiysiy LGU. Seriya filol.* –L. , —1956. —Vıp. 24. —S. 61-75.
- MOLOTKOV A. İY. *Osnovi Frazeologii Russkogo Yazıka*. –L. : Nauka, 1977. –160 s.
- OSMANOVA J., *İdiomi v Kirgizskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Frunze, 1969. –28 s.
- QAYDAROV A. , Jaysakova R. E., *Printsipi Klassifikatsiyiy Frazeologizmov // İzv. AN KazSSR. Seriya filologičeskaya*. —1979. —N 3. —3-8 bb.
- RAHMATULLAEV Ş. U., *Nekotorie Voprosı Uzbekskoy Frazeologii*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Taşkent, 1966. –24 s.
- SEYFULLİN S., *Ustoyçivie Slovosocetaniya v Sovremennim Uygurskom Yazıke*: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. –L. , 1953. –27 s.
- SMAĞULOVA G. N., *Mağinalas Frazeologizmderdıñ Ultıq-mädeniy Aspektileri*. –Almatı: Ğılım, 1998. –194 b.
- ŞANSKIY N. M., *Frazeologiya Sovremennogo Russkogo Yazıka*. (UWç. pos. dlya filolog. fak.), —M. : Nauka, 1969. –231 s.
- URAKSİN Z. G., *Frazeologiya Başkirskogo Yazıka*. –M. , 1976. –340 s.
- ZAYONÇKOVSKIY A., *K İzuçeniyu Srednevekovih Pamyatnikov Tyurkskoy Pismennosti (Xİ-XVİ vv) // Voprosı yazıkoznaniya*. —1967. —N 6.–S.10-14.

